

**ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՈՒԼԻ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԵՏ (1918 Թ. ՀՈՒՆԻՄ-ՀՈՒԼԻՄ)**

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հոդվածում վերլուծվում է 1918 թ. հունիսի 22-ից հուլիսի 3-ը Կոստանդնուպոլսում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության գործունեությունը, գնահատական է տրվում Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ թուրքական իշխանությունների հետ բանակցությունների արդյունավետությանը: Այս առումով կարևորվում են հայկական պատվիրակության դիվանագիտական այն քայլերը, որոնց նպատակն էր շարունակել նախընթաց դիվանագիտական հանդիպումներն ու բանակցություններն օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ:

Կատարվող դիտարկումներից պարզ է դառնում նաև այն, որ հայկական պատվիրակության առաջին դիվանագիտական հանդիպումներն ու բանակցությունները օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու մամուլի հայտնի ներկայացուցիչների հետ Հայկական հարցի լուծման համար բարենպաստ ընթացք չունեցան: Օրինակ՝ հայկական պատվիրակությունը փորձեց արժարժել Բաթումի հայ-թուրքական հաշտության դաշնագիրը վերանայելու հարցը՝ նպատակ ունենալով համաձայնություն ձեռք բերել թուրքերի կողմից բռնագավթված հայկական պատմական հայրենիքի տարածքների մի մասը վերամիավորելու Հայաստանի Հանրապետությանը՝ կենսունակ պետություն ստեղծելու համար: Բայց հայ դիվանագետների ջանքերը զուր էին, նրանց ներկայացրած գործնական պահանջներին թուրքերը վերաբերվում էին հույժ զգուշավորությամբ, բացառապես սեփական շահախնդրական դիրքերից: Ակնհայտ էր, որ թուրքերը հայկական կողմին հուզող հարցերին տալիս էին դիվանագիտական անորոշ կամ խուսափողական պատասխաններ կամ մերժում դրանք: Հաճախ էլ տարբեր պատրվակներով դիվանագիտական ճնշումներ էին բանեցնում հայկական պատվիրակության անդամների վրա:

Բանալի բառեր – *Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակություն, Հայկական հարց, թուրքական իշխանություններ, դիվանագիտական բանակցություններ, արևմտահայ նահանգներ*

1918 թ. հունիսի 22-ից հուլիսի 3-ը Կոստանդնուպոլսում էր գտնվում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը՝ Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ թուրքական իշխանությունների հետ բանակցություններ վարելու նպատակով:

Հայկական պատվիրակությունը շարունակեց նախընթաց դիվանագիտական հանդիպումներն ու բանակցությունները օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներ՝ արդարադատության նախարար Հալիլ, արտաքին գործերի նախարար Նեսիմի բեյերի, ռազմածովային ուժերի նախարար Ջեմալ փաշայի և մի քանի նախարարների հետ¹: Հունիսի 22-ին օսմանյան Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության հատուկ ներկայացուցիչ Մուխթար բեյի ուղեկցությամբ հայկական պատվիրակությունն այցելեց արդարադատության նախարար Հալիլ բեյին, որը 1918 թ. մայիս-հունիսին Բաթումի թուրքական պատվիրակության նախագահն էր և առաջիկայում պատրաստվում էր նախագահելու Կոստանդնուպոլսի խորհրդածողովը²: Երեք օր անց՝ հունիսի 25-ին, Հալիլ բեյը փոխադարձ այցելություն կատարեց հայ դիվանագետներին, որոնց միացել էր Կոստանդնուպոլիս ուշ ժամանած հայկական պատվիրակության անդամ Մ. Պապաջանյանը (1918 թ. մայիսին Բաթումի անդրկովկասյան պատվիրակության անդամ, մայիսի 29-ից հունիսի 4-ը՝ հայ-թուրքական բանակցությունների հայկական պատվիրակության անդամ): Ալ. Խատիսյանը (1918 թ. փետրվարից Տրապիզոնի, մայիսի 11-26-ը՝ Բաթումի անդրկովկասյան պատվիրակության անդամ, մայիսի 29-ից հունիսի 4-ը՝ հայ-թուրքական բանակցությունների հայկական պատվիրակության նախագահ) և Մ. Պապաջանյանը, ինչպես տեսնում ենք, դիվանագիտական շփումներ են ունեցել Հալիլ բեյի հետ դեռևս Բաթումի թուրք-անդրկովկասյան և հայ-թուրքական բանակցությունների ժամանակ:

1918 թ. հունիսի 3-ին Հալիլ բեյը օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարության անունից պահանջել էր հայկական պատվիրակության նախագահ Ալ. Խատիսյանից ստորագրել թուրքանպաստ մի փաստաթուղթ և ստանձնել որոշակի պարտավորություն. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է պատերազմի (Առաջին աշխարհամարտ – Գ. Պ.) ամբողջ ընթացքում չպահպանել և ոչ մի տեսակի դիվանագիտական կապեր այն պետությունների հետ, որոնք գտնվում են պատերազմական վիճակում Օսմանյան կայսրության հետ»³: Հաջորդ օրը՝ հունիսի 4-ին, ստորագրվել էր Բաթումի հայ-թուրքական «հաշտության և բարեկամության» դաշնագիրը: Օսմանյան Թուրքիայի կողմից ստորագրել էին թուրքական պատվիրակության նախագահ Հալիլ բեյը, թուրքական բանակի գլխա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 117, ց. 2, գ. 12, թ. 40:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 40:

³ Նույն տեղում:

վոր հրամանատար Վեհիբ փաշան, իսկ Հայաստանի Հանրապետության անունից՝ Ալ. Խատիայանը, Հովհ. Քաջագունին և Մ. Պապաջանյանը: Իրականում, Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ կնքված Բաթումի հաշտության դաշնագրերով օսմանյան Թուրքիան լայն հնարավորություն էր ստանում ապահովելու իր ռազմաքաղաքական և տնտեսական ազդեցությունն ամբողջ տարածաշրջանում:

Ալ. Խատիայանը փաստում է, որ Կոստանդնուպոլսում փոխադարձ դիվանագիտական հանդիպումների ժամանակ «Խալիլ պեյ մեզ ընդունեց շատ սիրալիկ կերպով. մեր խօսակցության առարկան եղաւ առաջիկայ խորհրդածողովը, անոր օրակարգը եւ այն միջոցները, որոնք անմիջապէս պէտք է առնին հայերու վիճակը Կովկասի մէջ բարելաւելու համար: Մեր հիմնական միտքը հետեւալն էր, որ որոշ կերպով արտայայտեցինք խօսակցության ընթացքին. «Կամ Հայաստանը պիտի ապրի, ըսինք մենք Խալիլ պեյին, **այն ատեն տւէք անոր յարմար սահմաններ**, կամ չպիտի ապրի, այն ատեն մեր բոլոր խոսակցութիւնները աւելորդ են»⁴: Սակայն Հալիլ բեյը բանակցությունների ժամանակ վերացական և խուսափողական պատասխան տվեց հայ դիվանագետների առանցքային և գործնական հարցադրումներին և, վկայակոչելով Բաթումի հաշտության դաշնագիրը, շեշտեց. «Դաշնագիրն արդեն ստորագրված է, պէտք է միայն տերությունները (Քառյակ միության պետությունները – Գ. Պ.) **նույնպէս ձևականորեն ստորագրեն**»⁵ (վավերացնեն – Գ. Պ.): Այս հայտարարությունը, իհարկե, աննպատակ չէր: Դրանով Հալիլ բեյը հասկացնել տվեց հայ դիվանագետներին, որ օսմանյան Թուրքիան, համաձայն Բաթումի հաշտության դաշնագրով ամրագրված սահմանների և պայմանների, չի կարող տարածքային որևէ զիջում կատարել Հայաստանի Հանրապետությանը:

Հուլիսի 4-ին լրանում էր օսմանյան Թուրքիայի Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ ստորագրված Բաթումի հաշտության դաշնագրերը Կոստանդնուպոլսում վավերացնելու համար սահմանված մեկամսյա ժամկետը: Հունիսի 25-ին հայ դիվանագետներն այլ աղբյուրներից տեղեկացան, որ դաշնագրերի վավերացման քննարկումների «գլխաւոր կենտրոնը ներկայումս Բեռլինն է»⁶: Ուստի նույն օրը՝ երեկոյան, Կոստանդնուպոլսում հայկական պատվիրակությունը գումարեց խորհրդակցություն, որին ներկա էին նախագահ Ավ. Ահարոնյանը, անդամներ Ալ. Խատիայանը, Մ. Պապաջանյանը և պատվիրակության դիվանի կառավարիչ-առաջին քարտուղար Հ. Քոչարյանը: Առաջին նիստում Ալ. Խատիայանն առաջարկեց քննության դնել Բաթումի հաշտության դաշնագրի վավերացման խնդրի վերաբերյալ պատվիրակության դիվանագիտական մարտավարությունը, այսինքն՝

⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, դեկտեմբեր, էջ 100:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 117:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 59:

վավերացնելու կամ չվավերացնելու հարցը: Երկարատև քննարկումների արդյունքում խորհրդակցությունը որոշեց. «Գրել կամ հեռագրել Բերլին մեր ներկայացուցիչներին և իմանալ նրանց կարծիքը, խնդրելով բանակցել այդ մասին գերման. պաշտ. շրջանների հետ:

Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է գտնում հեռագրով դիմել Թիֆլիզ՝ Ազգ. Խորհրդին և խնդրել անմիջապես ուղարկել պատգամաւորութեան անունով, յատուկ կուրիերով, **երկու թուղթ, որոնցից մեկով Ազգ. Խորհուրդը հաստատում է Բաթումի դաշնագիրը, իսկ միւսով մերժում է: Պատուիրակութիւնը կունենայ այդ երկու (պաշտոնական – Գ. Պ.) գրութիւնները իր ձեռքի տակ, և ապա, ամբողջ յետագայ իրադարձութիւնը ի նկատի ունենալով կօգտուի դրանցից մեկից կամ միւսից»⁷:**

Ինչպէս արդէն ասվել է, իրականում Բաթումի հաշտության դաշնագրերի վավերացումների հարցը դիվանագիտական ճանապարհով լուծելու այլընտրանք չկար, և այդպէս էլ դրանք ուժի մեջ չմտան: Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունում Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան, ղեկավարվելով տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական և տնտեսական շահերով, պահանջում էին դաշնակից օսմանյան Թուրքիայից՝ 1. հրաժարվել Բաթումի հաշտության դաշնագրերը վավերացնելուց, 2. տեղակայված թուրքական զորքերը ետ քաշել կովկասյան գրավված տարածքներից մինչև Կարս, Արդահան, Բաթում՝ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրով ամրագրված սահմանները, 3. անհապաղ դադարեցնել տարածաշրջանում շարունակվող թուրքական ռազմական ներխուժումներն ու տարածքային բռնազավթումները: Այսուհանդերձ, Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը բացահայտորեն հրաժարվել էր կատարել իր դաշնակիցների այդ պահանջները: Հարկ է նշել, որ Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան թե՛ միմյանց միջև, թե՛ դաշնակից օսմանյան Թուրքիայի հետ Կովկասի գլխավոր խնդիրների շուրջ դեռևս համաձայնության չէին եկել:

Առաջին աշխարհամարտում Արևմտյան ռազմաճակատի գերմանա-թուրքական տարբեր խմբավորումների ռազմական նոր անհաջողություններով պայմանավորված՝ թուրքերը «հայեացքները ուղղած էին դեպի արեւելք, - գրում է Ալ. Խատիսյանը: - Կորսնցնելով Պալքանները, արաբական երկրները՝ յոյս ունէին թէ իբրեւ փոխհատուցում պիտի ստանան կենդանի ուժ եւ հող Կովկասի, Թուրքիստանի եւ պարսկական Ատրպատականի մէջ»⁸: Ստեղծված պայմաններում օսմանյան Թուրքիան ձգտում էր իրականացնել համաթուրանական ռազմավարական և մարտավարական երկու հիմնական ծրագրեր. «Առաջին՝ ենթարկել Կովկասը Թուրքիոյ, յենւելով մուսուլմանական մեծամասնութեան վրայ եւ իջեցնել հայերու եւ վրացիներու ուժը նւագագոյն չափի

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 84:

մը. տարածւիլ Թուրքիստանի վրա եւ Մակուի վրայով նորէն պարսկական Ատրպատականի վրա: Երկրորդ՝ ստեղծել Կովկասի մէջ կովկասեան պետութեանց զօրեղ դաշնակցութիւն (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, Հյուսիսային Կովկաս – Գ. Պ.) մը եւ այսպիսով ուժեղ պատար մը առաջ բերել Թուրքիոյ դարեւոր թշնամիին՝ Ռուսիոյ դէմ: Թուրքերէն ոմանք կը ջանային այս երկու ծրագիրները միացնել. այդպէս էր օրինակ Հիւսէին Ճահիտ պէյը, որ կ'ուզէր ստեղծել կովկասեան զօրատր դաշնակցութիւն մը Թուրքիոյ հովանաւորութեան տակ»⁹:

Հայկական պատվիրակությունները շաբաթներ ու ամիսներ շարունակ գրեթէ տեղյակ չէին Կոստանդնուպոլսում և Բեռլինում անդրկուլիսային կամ բացահայտ դիվանագիտական ռազմավարական և մարտավարական սուր բախումների իրողություններին, որոնք գնալով ավելի ու ավելի էին թեժանում՝ պայմանավորված Առաջին աշխարհամարտում Քառյակ դաշինքի մոտալուտ պարտությամբ: Ա-Դոն վկայում է. «Կոնֆերանսը, որի համար հատկապէս եկել էին պատվիրակությունները, չէր կայանում. ինչու էին ձգձգվում, հասկանալի չէր լինում...»¹⁰:

Հայկական պատվիրակությունը հաջորդիվ դիվանագիտական այց կատարեց նաև օսմանյան Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Նեսիմի և ներքին գործերի նախարար Ջանփոլադ բէյերին¹¹՝ նրանց ներկայացնելով պատվիրակության Կոստանդնուպոլիս գալու նպատակները: Մակայն հայ դիվանագետների ներկայացրած գործնական պահանջները զանազան պատրվակներով չարժանացան թուրք նախարարների ուշադրությանը և քննարկմանը: Պատվիրակության անդամ Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ՝ երկու նախարարների հետ դիվանագիտական հանդիպումները նույնպէս «շատ քիչ բան աւելացրին նախորդ տպաւորութիւններու վրա: Բոլոր թուրքերն ալ իրենց խոսակցութիւններուն մէջ շարունակ կը շեշտէին այն միտքը, թէ հայերն ու թուրքերը բաժանողը Անգլիան եւ Ռուսիան են, որոնք երկու հարեւան ժողովուրդները իրար հետ կուեցնելով պղտոր ջուրի մէջ ձուկ կ'որսան»¹²:

Օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական դեկլարության բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ դիվանագիտական հանդիպումներից և բանակցություններից բացի, հայկական պատվիրակությունը հանդիպեց մի շարք հասարակական, քաղաքական գործիչների հետ: «Նկատելով, որ մեր խորհրդաժողովը ձգձգումներու կենթարկի, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - մենք կը ջանայինք գրաւել մեր կողմը Թուրքիոյ հանրային կարծիքը՝ աշխատելով ցոյց տալ թուրք հասարակական գործիչներուն, որ համաձայնութիւնը հայերու հետ թուրքերու համար ալ օգտակար է: Մեր պատճառաբանութիւնները հետեւեալներն էին.

⁹ Նույն տեղում, էջ 84-85:

¹⁰ Ա-Դոն (Հովհաննէս Տէր-Մարտիրոսյան), Հայոյթյան երկունքը, Եր., 2019, էջ 543:

¹¹ Տէ'ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 40, Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 84:

¹² Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 84:

Առանց ժխտելու մեր պրոպականտը արտասահմանի մեջ, ինչպես նաև հայասերներու գործունեությունը ամենուրեք, մենք կը յայտնեինք թէ այդ բոլորը պիտի շարունակվի ի վնաս թրքական վարկին, որքան ատեն որ հայկական հարցը լուծուած չէ գոհացուցիչ կերպով: Միւս կողմէ մենք կը խոստանայինք բարոյական աջակցութիւն Թուրքիոյ վերաշինութեան գործին մէջ, ցոյց կուտայինք, որ անկախ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ատրբէջանի գոյությունը ապահով սահմաններ կը ստեղծէ Թուրքիոյ համար...»¹³:

Հայ հրապարակախոս Տիգրան Զավենի ուղեկցությամբ հայկական պատվիրակությունն այցելեց թուրք հասարակական, քաղաքական հայտնի գործիչ Հուսէյին Բէյին: Հայ դիվանագետները նրան ներկայացրին Կոստանդնուպոլիս ժամանելու նպատակները: «Ան պատասխանեց մեզ, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - որ ինքը կառավարական կուսակցութեան չի պատկանիր եւ ընդդիմադիր մէկն է, ուստի հազիւ թէ կարողանայ գործնական օգտակարութիւն ցոյց տալ մեզ, բայց իբրև հանրային գործիչ մը ան անհրաժեշտ կը գտնէ գոհացում տալ հայերուն: Ան ըսաւ. «Դուք պէտք է ձեզ հաշիվ տաք եւ ըմբռնէք նաեւ մեր ազգային կենսական պահանջները»: Եւ սկսաւ մեզ ներկայացնել զանոնք: Վերցուց քարտէսը եւ սկսավ պարզել այն տեսութիւնը, թէ Թուրքիոյ մէջ պատերազմէն յետոյ հազիւ թէ 6 միլիոնէն անելի թուրքեր կը մնան: «Մեզ պէտք են կենդանի ուժեր, ըսաւ ան, **եւ հայերը պէտք չէ որ մեր ճամբան փակեն դէպի մեր եղբայրները**: Եւ ցոյց տուաւ երկու ճանապարհներ, որոնք կը տանին դէպի այդ եղբայրները. առաջին՝ **Զանգեզուր-Ղարաբաղ** (Սյունիք-Արցախ – Գ. Պ.) **ճամբան, եւ, երկրորդ՝ Ախալքալաք-Բորչալու գիծը**: «Աստուծոյ մէկն ու մէկը, եզրակացուց ան, պէտք է բաց մնայ մեզ համար, բայց ասոր զուգընթաց պէտք է որոշ գոհացում տալ նաեւ ձեզ»¹⁴: Ինչպէս տեսնում ենք, Հուսէյին Բէյն առանց վարանելու վերահաստատում է, որ Օսմանյան կայսրության որդեգրած ազգայնական, համաթուրանական ծավալապաշտական ռազմավարությունն ու մարտավարությունը դարձել են Թուրքիայի պետական քաղաքականության առանցքը:

Թուրքիան այն հետևողականորեն շարունակում է մինչև մեր ժամանակները՝ պայմանավորված տարածաշրջանում ժամանակ առ ժամանակ աշխարհաքաղաքական զարգացումների, սուր հակասությունների, ռազմաքաղաքական և տնտեսական շահերի բախումների իրողություններով՝ հաստատելու իր ազդեցությունը Հարավային Կովկասից մինչև Կենտրոնական Ասիա, Չինաստան և այլն: Այսօր այդ ծրագրի իրականացման մի մասը Արցախի և Սյունիքի բռնազավթումն է Ադրբէջանի կողմից, որը ձգտում է կյանքի կոչելու Թուրքիայի անմիջական նախաձեռնությամբ ու ակտիվ օժանդակությամբ:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 85:

Կոստանդնուպոլսում թուրք հասարակական, քաղաքական այլ գործիչների հետ հանդիպումների ընթացքում թուրքերը հայկական պատվիրակությանը միշտ ընդունում էին առերես սիրավիրությանը՝ հավաստիացնելով, որ թուրքական իշխանություններն անկեղծ ցանկություն ունեն բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու Հայաստանի Հանրապետության հետ: Մինչդեռ իրականությունն այլ էր: Թուրք գործիչները զանազան պատրվակներով հայ դիվանագետների հարցադրումներին շարունակ տալիս էին վերացական և խուսափողական պատասխաններ, սակայն հրամցնում էին նախապայմանապարտադրանք՝ հայկական կողմի զիջման գնով օսմանյան Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու կեղծ կարգախոսը: Իրականում, հայ-թուրքական բարեկամություն չի եղել և չէր կարող լինել, որովհետև Հայաստանի և Թուրքիայի շահերը տրամագծորեն հակադիր են:

Խորհրդաժողովի ձգձգման պայմաններում հունիսի 23-ից հուլիսի 3-ը հայկական պատվիրակությունը պարբերաբար փոխադարձ այցելություններ և հանդիպումներ ունեցավ նաև Կոստանդնուպոլսի թուրքական մամուլի հայտնի ներկայացուցիչների և թերթերի խմբագիրների հետ¹⁵: Օրինակ՝ հայկական պատվիրակությանն այցելեց «Վաքիթ» թերթի խմբագիր Էմին բեյը: Նա հավաստիացրեց հայ դիվանագետներին, որ «նոր ճամբաներ կը փնտռեր հայ-թրքական մերձեցման համար, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - ան բարեխղճօրեն ներկայացուց մեր պահանջները իր թերթին մեջ, **պաշտպանելով զանոնք, «առանց սակայն վնաս մը հասցուցած ըլլալու թրքական շահերուն»**»¹⁶: Թերթի հունիսի 27-ի համարում Էմին բեյը հրապարակեց «Հայաստանը» հոդվածը, որտեղ մասնավորապես ասում է. «... Հայկական հարցի ծագումը զրկում էր երկիրն (Թուրքիան – Գ. Պ.) ամենաարժեքավոր և ամենակարող տարրի օգնությունից: Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ հայերը բազում ծառայություններ են մատուցել մեր երկրում եվրոպական գաղափարների և հաստատությունների տարածմանը:

Չնայած մեր երկրի հասարակական կյանքում Հայկական հարցի ունեցած վատթար հետևանքներին, մենք հայերի հանդեպ որևէ թշնամանք չունեինք: Առ այսօր ի հայտ եկած բոլոր իրադարձությունները եղել են երկու կողմերի հսկողության բացակայության, ինչպես նաև օտարերկրացիների հրահրած գերլարվածության արդյունքը: Եթե այդչափ դառը փորձություններից հետո գործն ավարտի հասցվի երկու կողմերին պայմանավորվածության հանգեցնելով, և ամբողջ հարցը լրջորեն և վերջնականապես կարգավորելու ցանկության դրսևորմամբ, այդ կնշանակի, որ վերջ է տրվել օտարերկրյա մեքենայությունների ազդեցությանը: Լավագույն փաստը, որ մենք հայերի նկատմամբ որևէ

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 116:

¹⁶ Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 86:

թշնամանք չենք տաձում, հենց այն է, որ մենք առաջիններն ենք քաջալերում հայկական անկախ պետության կազմավորումը: Այսօր մենք ուրախությամբ և ողջամտորեն սատարում ենք հայկական ձգտումները, որոնք դեռևս երեկ, մեր շրջանում համընդհանուր կասկածամտության պատճառն էին իրենց անհեթեթ և ցնորական տեսքով:

Հայերն առաջինները պետք է ըմբռնած լինեն այն չարիքները, որոնց հանգեցնում է հնազանդությունը սադրանքներին և անիրագործելի քմահաճույքներին: Նրանք հասկացել են, որ տերությունները, որոնք նրանց հրահրում էին, չունեին որևէ այլ շարժառիթներ, քան իրենց սեփական շահերը»¹⁷:

Կոստանդնուպոլսի մամուլի մյուս օրգանները հրապարակում էին բացառապես հակահայկական հոդվածներ: ««Թաավիրը Էֆքեարը» եւ «Ազգամը» բուռն կերպով հակառակ կ'արտայայտւէին մեզ»¹⁸, «Թուրքերը ոչինչ չեն տալիս և մամուլում միայն ողջունում են «Հայկական հարցի վերջնական լուծումը», վկայակոչելով, որ իրենք են ստեղծել Հայաստանը (անկախ պետականությունը – Գ. Պ.) և դրա համար էլ հարցն սպառված են համարում»¹⁹, - գրում է Ալ. Խատիսյանը:

Հուլիսի սկզբին ավարտվեցին հայկական պատվիրակության համարյա ամենօրյա առաջին դիվանագիտական հանդիպումներն ու բանակցությունները օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական դեկավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաների, ինչպես նաև հասարակական, քաղաքական մի շարք գործիչների, մամուլի հայտնի ներկայացուցիչների և թերթերի խմբագիրների հետ: Հայկական պատվիրակությունը դիվանագիտական բանակցային գործընթացների ժամանակ փորձեց արձարծել Բաթումի հայ-թուրքական հաշտության դաշնագիրը վերանայելու հարցը՝ նպատակ ունենալով համաձայնություն ձեռք բերել թուրքերի կողմից բռնագավթված հայկական պատմական հայրենիքի տարածքների մի մասը վերամիավորելու Հայաստանի Հանրապետությանը՝ կենսունակ պետություն ստեղծելու համար: Բայց հայ դիվանագետների ջանքերը զուր էին, նրանց ներկայացրած գործնական պահանջներին թուրքերը վերաբերվում էին հույժ զգուշավորությամբ, բացառապես սեփական շահախնդրական դիրքերից: Դրա վկայությունն էր բանակցությունների ընթացքում հայկական պատվիրակությանը հուզող բազմաթիվ հարցերին թուրքերի կողմից դիվանագիտական անորոշ պատասխաններ կամ մերժում ստանալը:

Պատվիրակության անդամ, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանը, ամփոփելով հայ դիվանագետների առաջին հանդիպումների և բանակցությունների արդ-

¹⁷ «Մեծ տերությունները. Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918)», հատոր II, աշխատասիրությամբ Ա. Պելեյրյանի, Եր., 2005, էջ 354:

¹⁸ Ալ. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 86:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 116:

յունքները, գրում է. «Ընդհանուր առմամբ ուել դրական արդիւնք չտւին»²⁰, «թուրքերը առամներ կը կրճտացնէին մեր դէմ, բայց ժպիտով ու անուշ հայեացքով կը խօսէին մեզ հետ»²¹: Այդ առնչությամբ ուշագրավ է նաև Ա. Խաչատրյանի հետևյալ իրատեսական գնահատականը. «Թուրք դիւանագիտութեան ընթացքն արդէն ծանօթ է մեզի, անոնց շոդում ու մեղրանուշ լեզուն ու համբաւ հանած հիւրասիրութիւնը խողրնակ համեմատութեան մէջ եղեր է միշտ իրենց իրական գործունէութեան հետ: Թուրքիան միշտ խոստացեր է ամէն բան, բայց կատարեր է ոչինչ, ամէնէն մտերիմ ու անուշ լեզուով կը խոսի, բայց կը գործէ ռիսէրիմ թշնամիի մը պէս: Այսպէս պիտի վարուէր և հայ պատւիրակութեան հետ. փառաւոր ընդունելութիւն, սիրալիր վերաբերում և խոստումներ, բայց իրականի մէջ ինչ կը տեսնուի»²²:

Հուլիսի սկզբին թուրքական կողմի հետ առաջին հանդիպումներից և բանակցություններից հետո հայ դիվանագետներն ակնկալում էին, որ խորհրդաժողովը կսկսի աշխատանքները: Սակայն հայկական և կովկասյան մյուս պատվիրակություններին հայտնի դարձավ, որ խորհրդաժողովի գումարումը դարձյալ հետաձգվում է, և այն, հավանաբար, իր աշխատանքները կսկսի հուլիսի 15-ից ոչ շուտ²³: Եվ այնուամենայնիվ, հայ դիվանագետներին շարունակ հասկանալի չէր, որ Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական ղեկավարության դիվանագիտական մարտավարությունը նպատակաուղղված էր Կոստանդնուպոլսում հրավիրվելիք խորհրդաժողովի խափանմանը: Դրանով հայկական պատվիրակությունն ակնհայտորեն մղվում էր դիվանագիտական փակուղի: Չնայած Բեռլինի և Կոստանդնուպոլսի հայկական պատվիրակությունների մեծ ջանքերին՝ նրանք չունէին բանակցային գործընթացների վրա ներագդելու դիվանագիտական գործնական որևէ միջոց, ինչն անշուշտ պատահական չէր և պայմանավորված էր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ մի շարք պատճառներով: Օրինակ՝ հիշատակության է արժանի Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Ջամալյանի հետևյալ գնահատականը. «Ե՛րբ եւ որտե՛ղ պէտք է նրանք իւրացնէին դիւանագիտական յարաբերութիւնների «նրբութիւնները», վարչական իշխանութեան պրտաքին մեքենականութիւնը եւ ներքին գաղտնածածուկ կողմերը: Ե՛րբ եւ որտե՛ղ պէտք է նրանք հմտանային այն բոլոր խարդախութիւնների, խորամանկութիւնների եւ խաբեբայութիւնների մէջ, որոնք ժամանակակից պետական գործիչների անհրաժեշտ յատկանիշներն են համարում, ... ուր սուտն ու կեղծիքը բացայայտօրէն դաւանում են իբրեւ

²⁰ Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 84:

²¹ Նույն տեղում, էջ 87:

²² Ա. Խաչատրյան, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Եր., ՀԱՄ, 2010, էջ 118-119:

²³ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 116:

պետական իմաստութեան գերագոյն հրամայականներ, այլ եւ մնացած մեծ ու փոքր պետութիւնների մէջ, որոնք դեռ եւս բավականաչափ «պարկեշտութեան զգացում» ունին իրենց խաբէբայութիւնները թզե-նու տերելով ծածկելու համար...»²⁴:

Խորհրդատուական ձգձգման պայմաններում թուրքական կողմը, դի-վանագիտական ճնշմանը զուգահեռ, այնպէս էր անում, որ ժամանակը հայկական, ինչպէս նաև կովկասյան մյուս պատվիրակությունների ներ-կայացուցիչների համար «ձանձրալի» չլինէր: Օրինակ՝ հունիսի 30-ին օսմանյան Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության հատուկ ներկայացուցիչներ Ռաուֆ (Տրապիզոնի բանակցություններում թուր-քական պատվիրակության նախագահ) և Մուխթար բեյերը հատուկ նա-վով նրանց հրավիրեցին շրջագայության «...օսմանյան բարձր նաւային դպրոցը Հալկի կղզու վրա. Ա. Ահարօնեան, Ա. Խատիսեան, զեն. Կորգա-նով (Կորգանյան – Գ. Պ.), Մ. Բունիաթեան, Գ. Խատիսեան և Յ. Քոչա-րեան, - ասվում է հայկական պատվիրակության օրագրության մէջ: – Ժամը 10-ին գնացին ... կղզիներ, ... ժամը 1-ին նախաճաշ ծովային դպրոցում, ապա այցելութիւն դպրոց: ... Թէլ շոգենաւի վրա»²⁵ և այլն:

Ակնհայտ է նաև, որ Կոստանդնուպոլսում, հունիսից սկսած, հայ-թուրքական փոխադարձ այցելությունների և բանակցությունների ժա-մանակ թուրքական կողմը շարունակ տարբեր պատրվակներով փոր-ձում էր խաթարել հայկական պատվիրակության դիվանագիտական աշխատանքը: Ա. Խաչատրյանը այդ առնչությամբ գրում է. «Թուրքերու առաջին գործն եղեր էր կղզիացնել պատւիրակութիւնը Սայր երկրէն, ուստի և ոչ մէկ լուր կամ հաղորդակցութիւն: Եւ այս շատ հասկանալի է. Հայաստանի մէջ կատարուածը հակադիր էր միանգամայն իրենց խոստումներուն և բնաւ չէր համապատասխանէր իրենց բարեկամա-կան վերաբերումին, ուստի պետք չէր, որ իմանային հայ պատւիրակ-ները՝ Պոլսում ադմուկ չհանելու համար»²⁶:

Հարկ է նշել նաև, որ հայ-թուրքական բանակցությունների ընթաց-քում թուրքական կողմն առիթը բաց չէր թողնում հայկական պատվիրա-կությանը մշտապէս պահելու դիվանագիտական և հոգեբանական ճնշումների ու խիստ վերահսկողության պայմաններում՝ դնելով նրա ա-ռաջ այս կամ այն նախապայման-պարտադրանքը: Օրինակ՝ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի՝ հուլիսի 14-ին Տրանսիայի նախարարների խորհրդի նախագահ (վարչապետ), ռազմա-կան նախարար Ժորժ Կլեմանսոյին ուղղված նամակը դարձավ թուրքա-կան կողմի շահարկումների լուրջ առիթ: Այդ նամակում Պողոս Նուբար փաշան գրում է. «Բոլշևիկյան դավաճանության շնորհիվ արևմտահայ նահանգները վերագրավելուց (1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի

²⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, հուլիս, էջ 73:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 44:

²⁶ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 119:

հաշտության դաշնագրով - Գ. Պ.) հետո, նախքան անգլիացիների օգնության հասնելը, ջարդել է Կովկասի հայերին, և այժմ նրանք ստիպված են ենթարկվել Պոլսում գումարված կոնֆերանսի հարկադրական պայմաններին և սեղմվել մի փոքրիկ հանրապետության մեջ, որն իբրև թե անկախ է, սակայն, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Գերմանիայի ավատը:

Հայաստանի կոտորածներից ազատված մի բուռ հայեր՝ 25000 հոգի, այժմ մենակ են մնացել այդ ճակատամարտում, հուսահատական թափով և հարգանք հարկադրող քաջությամբ: 900 կամավորներից, որոնք պատերազմի սկզբից մտել էին օտարահպատակների լեգեոն, հազիվ հիսուն կովոդներ են մնացել: Մյուսները սպանվեցին ֆրանսիական ճակատում՝ ամենափառավոր գովեստների արժանանալով իրենց արիության և ռազմական հազվագյուտ հատկությունների համար:

Եգիպտոսից և Ամերիկայից եկած կամավորները կազմեցին Արևելքի լեգեոնի գումարտակներ և այս բոլորիս ճանապարհ են կտրում դեպի Պաղեստին, ուր կովել են ֆրանսիական զորաշարքերում: Նրանք գնացին այն հույսով, որ դաշնակիցները կնպաստեն վերջապես իրենց հայրենիքի ազատագրմանը:

Բայց նրանք, նրանց Վանի ու Էրզրումի կովոդ եղբայրները, ինչպես և բոլոր հայերը հուսալքման այս օրերին կարոտ են Ձեր խրախուսող մեկ խոսքի, Ֆրանսիայի քաջալերության խոսքին: Ահա այս է իմ խնդրանքը»²⁷:

Ժ. Կլեմանսոն, հուլիսի 23-ին արձագանքելով Պոդոս Նուբարի նամակին, գրում է. «Թվելով ձեր հայրենակիցների հերոսական ընթացքը՝ Դուք պահանջում եք ինձնից օգտվել մի առիթից՝ խրախուսելու նրանց ճիգերը և հայտարարելու, որ Պոլսի կոնֆերանսի հարկադրական պայմանները չեն ընդունվելու Հանրապետության (Ֆրանսիայի - Գ. Պ.) կառավարության կողմից: Ֆրանսիան, ճնշված անարդարությունների երեսից, իր դրոշակի վրա արձանագրել է ճնշված ազգերի ազատագրումը: Եվ լինելով ավանդական պաշտպան այդ ժողովուրդների, շատ անգամ իր համակրանքն է ցույց տվել հայերի նկատմամբ: Ու այսօր տոգորված է նրանց օգնության գալու տենչով:

Հայերի անձնագոհ ոգին, նրանց հավատարմությունը Դաշնակիցների հանդեպ օտարահպատակների լեգեոնում, Կովկասյան ճակատում և Արևելյան լեգեոնում, ամրապնդել է այն կապը, որ նրանց միացնում է Ֆրանսիային: Ես բախտավոր եմ ձեզ հավատացնելու, որ Հանրապետական կառավարությունը չի դադարել հայ ազգը դասելու այն ժողովուրդների թվում, որոնց ճակատագիրը հույս ունեն կարգավորել մարդասիրության և արդարության գերագույն օրենքների համաձայն»²⁸:

²⁷ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 80, թ. 306, «Մեծ տերությունները. Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918)», հատոր II, էջ 336-337, Ա-Ղո, նշվ. աշխ., էջ 544:

²⁸ «Մեծ տերությունները...», էջ 337:

Հուլիսի 25-ին ֆրանսիական բոլոր թերթերը տպագրեցին Պողոս Նուբար փաշայի նամակը՝ հասցեագրված Ժ. Կլեմանսոյին, և վերջինիս պատասխանը: Թուրքական բոլոր թերթերն արտատպել էին այդ լուրը, որը «հայկական պատվիրակությունների համար բազմաթիվ անսխոր-ժությունների և հարձակումների պատճառ դարձավ թե՛ Բեռլինում, թե՛ Կոստանդնուպոլսում»²⁹:

Օգոստոսի 21-ին օսմանյան Թուրքիայի ռազմական նախարարության քաղաքական բաժնի պատասխանատու Համի բեյն այցելեց Ալ. Խատիսյանին՝ իբրև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի և պատվիրակության անդամի³⁰: Հաջորդ օրը օգոստոսի 22-ի երեկոյան, պատվիրակության խորհրդակցության 15-րդ նիստում Ալ. Խատիսյանը քննարկման դրեց նախընթաց օրվա գրույցի ընթացքում Համի բեյի ներկայացրած նախապայման-պարտադրանքը: Ըստ Ալ. Խատիսյանի՝ նա շատ հուզված էր խոսում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական կողմնորոշման մասին ու հայտնեց, որ Թուրքիայի ռազմական նախարարության քաղաքական բաժինը և առհասարակ թուրքական ազդեցիկ շրջանները շատ դժգոհ են, որ Պողոս Նուբար փաշան ամբողջ հայ ժողովրդի անունից դիմել է Ժ. Կլեմանսոյին: Համի բեյն ասել էր նաև, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը չորս ճակատի վրա է գործում՝ Անտանտի, Գերմանիայի, Թուրքիայի, բոլշևիկյան Ռուսաստանի՝ աշխատելով բոլորին սիրաշահել: Դրանից առաջանում է անվստահությունն դեպի հայերը, **ուստի պատվիրակությունը պիտի որոշակի հայտարարի, որ Պողոս Նուբար փաշան լիազորված չէ խոսելու Հայաստանի Հանրապետության անունից**³¹: Հայ դիվանագետները մտահոգված էին, որ եթե այդ նամակն անպատասխան մնա պատվիրակության կողմից, ապա թուրքական խորհրդարանը կարող է վերջնականապես կասեցնել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայրենագրված փախստական հայերի և ռազմագերիների վերադարձը հայրենի օջախներ, ինչպես նաև Արցախի, Սյունիքի և բազմաթիվ այլ հարցերի շուրջ բանակցությունները³²:

Քննարկումների արդյունքում պատվիրակության խորհրդակցությունը միաձայն որոշեց. «Կարևոր է մի կերպով տալ բացատրություն հետաքրքրուող շրջանների համար՝ այն մտքով, որ ֆրանսիական լրագրներում երևացած լուրը Նուբար փաշայի Կլիմենսոյին արած դիմումի մի մասին, արտատպուելով տեղական թերթերի մեջ առաջ է բերել թիւր կարծիքներ և եզրակացութիւններ, **ուստի դրանց առաջն առնելու հա-**

²⁹ Туманян М. Дипломатическая история Республики Армения (1918-1920 гг.), Национальный архив Армении, Ер., 2012, с. 50.

³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 121:

³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 121, ց. 2, գ. 12, թ. 45, Ա-Ղ, նշվ. աշխ., էջ 545:

³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 45:

մար պատուիրակութիւնը յայտարարում է, որ Հայկական կառավարութեան կողմից որևէ յայտարարութիւններ անել կարող են միայն այն անձինք և պատուիրակութիւնները, որոնք յատկապէս լիազօրուած են նրա կողմից, և որ Նուպար փաշան Հայկ. կառավարութեան անունից յայտարարութիւններ անելու լիազօրուած չէ»³³: Իբրև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար և պատվիրակության անդամ Ալ. Խատիսյանը օգոստոսի 30-ին Կոստանդնուպոլսի մամուլին տված հարցազրույցի միջոցով, որպէս պատասխան թուրք պաշտոնյայի հարցումի՝ հայտարարեց, որ հանրապետության պաշտոնական ներկայացուցիչներն են միայն լիազորված պատասխանատու հայտարարություններ անելու: Ըստ այդմ՝ Նուբար փաշան, քանի որ չունի Հայաստանի Հանրապետության մանդատը, նրա արած հայտարարությունը չի կարելի ընդունել Հայաստանի Հանրապետության անունից³⁴:

Այսպիսով, հայկական պատվիրակության առաջին դիվանագիտական հանդիպումներն ու բանակցությունները օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական դեկավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաների, ինչպէս նաև հասարակական, քաղաքական մի շարք գործիչների, մամուլի հայտնի ներկայացուցիչների և թերթերի խմբագիրների հետ Հայկական հարցի լուծման համար բարենպաստ ընթացք չունեցան: Թուրքերը հայկական կողմին հուզող հարցերին տալիս էին դիվանագիտական անորոշ կամ խուսափողական պատասխաններ կամ մերժում դրանք: Հաճախ էլ տարբեր պատրվակներով դիվանագիտական ճնշումներ էին բանեցնում հայկական պատվիրակության անդամների վրա:

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН – Переговоры делегации Республики Армения с турецкими политическими и государственными деятелями и представителями печати в Константинополе (июнь-июль 1918 г.). – В статье анализируется деятельность делегации Республики Армения, находившейся в Константинополе с 22 июня по 3 июля 1918 г., оценивается эффективность переговоров с турецкими властями относительно решения армянского вопроса. В этой связи особо выделяются дипломатические шаги армянской делегации, целью которой было продолжение предыдущих дипломатических встреч и переговоров с высокопоставленными лицами военно-политического руководства Османской Турции и рядом других министров. В статье также рассматривается, что первые дипломатические встречи и переговоры армянской делегации с высокопоставленными лицами военного и политического руководства Османской Турции и известными представителями прессы не имели благоприятного течения для решения армянского вопроса. Было очевидно, что турки давали расплывчатые или уклончивые дипломатические ответы на волнующие армянскую сторону вопросы или отвергали их. Они часто под разными предлогами оказывали дипломатическое давление на членов армянской делегации.

Ключевые слова: делегация Республики Армения, Армянский вопрос, турецкие власти, дипломатические переговоры, западноармянские административные территории

³³ Նույն տեղում, թ. 46:

³⁴ Տե՛ս Ա.Ռ., նշվ. աշխ., էջ 545-546, Մ. Կումանյան, նշվ. աշխ., էջ 50:

GEGHAM PETROSYAN – *Negotiations of the Delegation of the Republic of Armenia with Turkish Political and State Figures and Press Representatives in Constantinople (June-July 1918)*. – The article analyzes the activities of the delegation of the Republic of Armenia, which was in Constantinople from June 22 to July 3, 1918, evaluates the effectiveness of negotiations with the Turkish authorities regarding the solution of the Armenian Question. In this regard, the diplomatic steps of the Armenian delegation are highlighted, the purpose of which was to continue previous diplomatic meetings and negotiations with high-ranking officials of the military-political leadership of Ottoman Turkey and a number of other ministers. The article also considers that the first diplomatic meetings and negotiations of the Armenian delegation with high-ranking officials of the military and political leadership of Ottoman Turkey and well-known representatives of the press did not have a favorable course for resolving the Armenian Question. It was obvious that the Turks gave vague or evasive diplomatic answers to questions of concern to the Armenian side or rejected them. They often exerted diplomatic pressure on the members of the Armenian delegation under various pretexts.

Key words: *delegation of the Republic of Armenia, Armenian Question, Turkish authorities, diplomatic negotiations, Western Armenian administrative territories*